

ՌՈՒԲԵՆ Լ. ԱԶԻԶԲԵԿՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ. գ. թ., դոցենտ

r. azizbekyan@mail.ru

ID 0009-0004-4095-0809

DOI:10.59523/1829-4596.2025.1(30)-127

ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻԱՆ (1988-1991)*

Ամփոփում

Հայ հասարական-քաղաքական մտքի զարգացման հիշարժան պատմափուլերից է 1980-ականների երկրորդ կեսից 1990-ականների սկիզբն ընկած ժամանակահատվածը, երբ ԽՍՀՄ-ում 1985 թ. «վերակառուցման» քաղաքականության հռչակումը հանգեցրեց արցախահայության ադրբեջանական լծի թոթափմանը նպատակաուղղված շարժման ծավալմանը: «Վերակառուցման» առաջին տարիներին ԽՍՀՄ-ում զարգացող գործընթացները Հայաստանում հիմնականում դրսևորվեցին հանրապետությունում ստեղծված բնապահպանական ծանր վիճակի բարելավմանը նպատակաուղղված ժողովրդական շարժման սկզբնավորմամբ: Սակայն, երբ սկսվեց ինքնորոշման իր իրավունքի ճանաչմանը միտված արցախահայության ազ-

** Ներկայացվել է 23.1.2025 թ., գրախոսվել է 25.1.2025 թ., ընդունվել է տպագրության 20.VI.2025 թ.:*

գային-ազատագրական պայքարի նոր փուլը, Հայաստանում ծավալվող ժողովրդական շարժման գլխավոր նպատակը դարձավ Ղարաբաղյան խնդրի արդարացի լուծմանը հասնելը, ինչը հայ ժողովրդի ազգային ձգտումներից էր: Ուստի, պատահական չէր, որ Արցախյան շարժումը մեծապես խթանեց հայ հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացումը՝ աստիճանաբար նոր որակներ հաղորդելով նրան: Դա հանգեցրեց ազգային-ժողովրդավարական գործընթացների խորացմանն ու ազգային քաղաքական նպատակների առաջադրմանը, ինչն իր հերթին նպաստեց Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքի արմատական և շրջադարձային փոփոխություններին: Վերջիններս հնարավորություն ընձեռեցին ձեռնամուխ լինելու հայկական երկու անկախ պետությունների՝ Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հարապետության հռչակմանը, ինչով հայ ժողովրդի կյանքում պատմական նոր ժամանակաշրջանի սկիզբը դրվեց:

Քանալի բառեր՝ հայ հասարակական-քաղաքական միտք, վերակառուցում, Արցախյան շարժում, Հայաստան, Լեռնային Ղարաբաղ, ազգային-ազատագրական պայքար, ազգային-ժողովրդավարական արժեքներ, անկախ պետականություն:

Ներածություն

Հայոց պատմության գրեթե բոլոր փուլերում հայ հասարակական-քաղաքական միտքը կարևոր դեր է խաղացել

մեր ժողովրդի քաղաքական, հասարակական, տնտեսական և հոգևոր-մշակութային կյանքում՝ նպաստելով վերջիններիս առաջընթացին: Որպես կանոն, հայ հասակական-քաղաքական միտքը հիմնականում զարգացել է հատկապես հայ ժողովրդի համար բախտորոշ պատմական ժամանակաշրջաններում: Այս առումով բացառություն չէր նաև 1988-1991 թթ. ժամանակահատվածը, որի ընթացքում ծավալված Ղարաբաղյան ազգային-ազատագրական շարժումը հսկայական նշանակություն ունեցավ հայ հասարակական-քաղաքական մտքի առաջընթացի համար: Վերջինս արտահայտվեց հայ ժողովրդի համախմբմամբ, դեպի ժողովրդավարություն կողմնորոշմամբ, ազգային արժեքների վերագնահատմամբ, օտարների հովանավորության պատրանքի թոթափմամբ, իր ուժերին ապավինելու և սեփական ճակատագիրը տնօրինելու վճռականությամբ: Դրանք հայոց ազգային երկու անկախ պետությունների հռչակման ամուր հենք դարձան:

Հայ հասարակական-քաղաքական մտքի բարեշրջական գործընթացի սկիզբը

1980-ականների երկրորդ կեսին և 1990-ականների սկզբին հայ հասարակական-քաղաքական մտքի առաջընթացը պայմանավորված էր արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի նոր փուլով: Վերջինս ԽՍՀՄ-ում իշխանության եկած նոր ղեկավարության կողմից 1985 թ. ապրիլին հռչակված արմատական փոփոխություններ ենթադրող վերակառուցման քաղաքականության հետևանք

էր¹: Այն, ի տարբերություն նախորդ ժամանակաշրջանների ընթացքում մղված պայքարի, աչքի էր ընկնում բացահայտությամբ և ինքնորոշման սեփական իրավունքը մինչև վերջ պաշտպանելու վճռականությամբ:

Տարիներ շարունակ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում (ԼՂԻՄ) Ադրբեջանի իշխանությունները կանխատեսված իրականացնում էին հակահայկական քաղաքականություն, որը նպատակամիտված էր մարզը լրիվ հայաթափելուն ու ադրբեջանցիներով վերաբնակեցնելուն²: Հակահայկական քաղաքականության թիրախ էին դառնում նույնիսկ Արցախի պատմական հուշարձանները, որոնք հետևողականորեն ավերվում և ոչնչացվում էին կամ էլ ներկայացվում որպես «կոմկասյան ալբանացիների նյութական

¹ Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС. 1985.

² Վերջին տարիներին Այսրկովկասում լուրջ աշխարհաքաղաքական գործընթացների ծավալման հետևանքով տարածաշրջանում Թուրքիայի ազդեցության զգալի աճով պայմանավորված ռուս-թուրքական հարաբերությունների սերտացումը, որը զուգորդվում էր ռուս-ադրբեջանական ռազմատնտեսական համագործակցության էլ ավելի խորացմամբ, Բաքվի համար Արցախի վերջնական հայաթափման նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց: Արդյունքում Անկարայի ռազմատեխնիկական աջակցությամբ և Մոսկվայի թողտվությամբ՝ 2020-2023 թթ. ընթացքում Ադրբեջանի լայնամասշտաբան ռազմական ագրեսիայի հետևանքով 2023 թ. սեպտեմբերին Լեռնային Ղարաբաղի ավելի քան հարյուր հազար հայությունը հարկադրաբար լքեց իր հայրենի բնօրանը և երկրամասն ամբողջովին հայտնվեց ադրբեջանական վերահսկողության ներքո:

մշակույթ»³: Դրանով իսկ Բաքուն փորձում էր ջնջել հայկական մշակույթի հետքերը, որպեսզի հիմնավորի արցախահայության ոչ տեղաբնիկ լինելու վերաբերյալ իր մոգոնած հակազիտական ստահող տեսությունը⁴:

«Վերակառուցման» քաղաքականության հռչակումն արցախահայությանը նոր հույսեր ներշնչեց: Սակայն մասնակի և ոչ արմատական բարենորոգումները հանգեցրին ճգնաժամային վիճակը խորացնող նոր, բարդ ու հակասական գործընթացների: Սրվեցին հակասությունները կենտրոնի և միութենական հանրապետությունների, ինչպես նաև վերջիններիս միջև: Զանգվածային դարձան ազգամիջյան առճակատումները, որոնք ուղեկցվում էին մարդկային բազմաթիվ զոհերով: Նույնիսկ «վերևից» սահմանված չափավոր ժողովրդավարության ու հրապարակայնության ծավալման պայմաններում ԽՍՀՄ-ում բնակվող բազմաթիվ ազգերն ամբողջ ծայնով հայտարարեցին իրենց հիմնախնդիրների մասին, ինչն էլ դարձավ 1991 թ. դեկտեմբերին ԽՍՀՄ փլուզման հիմնական գործոններից մեկը⁵:

Հայաստանի համար 1980-ականների երկրորդ կեսը հատկապես բարդ ու դրամատիկ ժամանակաշրջան էր: ԽՍՀՄ-ի տնտեսության հասարակական-քաղաքական

³ 2023 թ. սեպտեմբերից հետո Ադրբեջանն Արցախում նոր թափով ձեռնամուխ եղավ հայկական մշակութային ժառանգության օբյեկտների արագացված ոչնչացմանը, ինչը միջազգային գիտական շրջանակների մի շարք առաջատար ներկայացուցիչներ որակեցին որպես «մշակութային ցեղասպանություն»:

⁴ Ազիզբեկյան. 2005, 43-44:

⁵ Հայոց պատմություն, հատոր IV, գիրք երկրորդ. 2016, 150-152:

կյանքի ճգնաժամի հետևանքներն ակնառու դրսևորվում էին նաև հանրապետությունում: Եղած դժվարություններին գումարվեցին նաև Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը, ավերիչ երկրաշարժի ծանր հետևանքները, շրջափակումները, բազմահազար փախստականների առկայությունը: Միաժամանակ աննախադեպ սրվել էին բնապահպանական խնդիրները, ինչը բացասաբար էր անդրադառնում ազգաբնակչության առողջության վրա և լրջորեն սպառնում ոչնչացնել կենսական նշանակություն ունեցող բնական հարստությունները: Դրանից ելնելով, հանրապետության բնակչության մեծ մասն արտահայտելով իր դժգոհությունն առկա իրավիճակից, տեղական իշխանություններից պահանջում էր այլ խնդիրների հետ մեկտեղ հատկապես հրատապ լուծում տալ բնապահպանական խնդիրներին: Այդ ընդվզումները 1987-1988 թթ. աստիճանաբար վերաճեցին զանգվածային հանրահավաքների, որոնց բավականին հոծ բազմություն էր մասնակցում⁶: Հանրահավաքների մասնակիցները հանրապետության կառավարությունից պահանջում էին փակել կամ վերամասնագիտացնել տեխնոլոգիական վնասակար արտադրությունները, ինչի վերաբերյալ ստորագրություններ էին հավաքում: Նման ձեռնարկությունների դարպասների մոտ կազմակերպվում էին նաև ցույցեր ու պիկետներ⁷: Բնապահպանական խնդիրների լուծմանը նպատակաուղղված շարժումը հետզհետե ավելի էր ծավա-

⁶ Ազիզբեկյան. 2004, 149-151:

⁷ Կապուտիկյան. 1997, 250-251; Սարգսյան. 2001, 134-136; Մովսիսյան. 2001, 133-134:

վում: Բայց, երբ Արցախի հայությունը, առաջնորդվելով «Ժողովրդավարություն» և «հրապարակայնություն» կարգախոսներով, արտահայտեց ինքնորոշման իր իրավունքը, ծավալվող շարժման գլխավոր նպատակը դարձավ Ղարաբաղյան հիմնախնդրի արդարացի լուծման հասնելը: Հայ ժողովուրդն առաջիններից մեկը հավատալով կոմունիստական կայսրությունում «վերևից» հռչակված թվացյալ «Ժողովրդավարությանը», փորձեց իրականացնել իր ազգային ձգտումներից մեկը: Այն իրավաքաղաքական ձևակերպում ստացավ՝ ԽՍՀՄ Սահմանադրությանը համապատասխան ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի կազմից դուրս բերելու և ՀԽՍՀ կազմի մեջ ընդգրկելու մասին ԼՂԻՄ Ժողովրդական պատգամավորների 20-րդ գումարման մարզխորհրդի 1988 թ. փետրվարի 20-ի պատմական որոշմամբ⁸: Ի պաշտպանություն վերջինիս Ստեփանակերտում «միացում» կարգախոսով բազմամարդ հանրահավաքներ սկսվեցին:

Փետրվարի 21-ից Հայաստանում արցախահայության հետ համերաշխության զանգվածային ելույթների մեծ ալիք սկսվեց: Ողջ հայ ժողովուրդը միահամուռ և վճռականորեն սատար կանգնեց Արցախի իր հայրենակիցների արդար պայքարին՝ միութենական իշխանություններից պահանջելով արդարացիորեն լուծել այդ հիմնախնդիրը: Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստանում տեղի ունեցան հարյուր հազարանոց հանրահավաքներ, ցույցեր և երթեր: Արցախյան շարժման ծավալման հենց սկզբից հայ ժողովուրդն աչքի

⁸ «Սովետական Ղարաբաղ». 1988, 21 փետրվարի:

ընկավ իր համախմբվածությամբ և միասնականությամբ, ինչը նպաստեց հայ հասարակական-քաղաքական մտքի կոնսոլիդացմանն ու բարեշրջական գործընթացի աստիճանական ծավալմանը:

Ազգային-ժողովրդավարական արժեքների արմատավորումը լայն հանրության շրջանում՝ որպես հայ հասարակական-քաղաքական մտքի առաջընթացի դրսևորում

Կենտրոնն ի սկզբանե Արցախյան շարժման նկատմամբ խիստ բացասական դիրք գրավեց, քանի որ երկրի ներսում ազգերի ինքնորոշման իրավունքի իրականացումը լուրջ վտանգ էր սպառնում կոմունիստական կայսրության համապարփակ տիրապետությանը:

Այդ ֆոնի վրա լիովին բացահայտվեց Հայաստանի իշխանությունների կտրվածությունը ժողովրդական զանգվածներից: Հանրապետության ղեկավարության գրաված դիրքի անորոշությունը, երկչոտությունը հանգեցրին կուսակցական ու կառավարական մարմինների ինքնամեկուսացմանն ու հեղինակազրկմանը: Ուստի ժողովուրդն ընտրեց հիմնականում մտավորականներից բաղկացած կազմկոմիտե, որը շարժմանը տվեց կազմակերպված բնույթ: Նա կազմակերպում և ղեկավարում էր բազմահազարանոց ցույցերն ու հանրահավաքները, որոնց ընթացքում ժողովրդի հետ քննարկում էր շարժման խնդիրներին ու անելիքներին առնչվող հարցեր և ժողովրդի հավանությամբ կայացնում որոշումներ՝ ձեռնամուխ լինելով դրանց իրագործմանը:

Փաստորեն շարժման մեջ աստիճանաբար արմատավորվում էին ժողովրդավարությանը բնորոշ տարրեր:

Ղարաբաղյան շարժումը Խորհրդային Հայաստանում և Արցախում համադրելու նպատակով Երևանում առաջին հանրահավաքների կազմակերպիչներից մեկի՝ Իգոր Մուրադյանի (ով նաև կազմկոմիտեի անդամ էր) նախաձեռնությամբ 1988 թ. փետրվարի վերջին ստեղծվեց «Ղարաբաղ» կոմիտեն: Հանրապետության գրեթե բոլոր քաղաքներում, շրջաններում, հիմնարկ-ձեռնարկություններում և ուսումնական հաստատություններում սկսեցին ստեղծվել «Ղարաբաղ» կոմիտեներ, ինչը և շարժմանը կազմակերպչական նոր ձև տվեց: Այս կառույցների ստեղծումը հայ հասարակական-քաղաքական մտքի առաջընթացի արտահայտություններից էր:

Համոզվելով, որ քաղաքական մեթոդներով չի հաջողվում կասեցնել Արցախյան շարժումը, ադրբեջանական իշխանությունները, ԽՍՀՄ կենտրոնական մարմինների թողտվությամբ, ԼՂԻՄ-ում և Հայաստանում ծավալված խաղաղ հանրահավաքներին ու ցույցերին հակադրեցին բիրտ ուժի և բռնության քաղաքականությունը:

Փետրվարի 27-29-ին Սումգայիթում պաշտոնական Բաքվի կողմից պետական մակարդակով կազմակերպվեց տեղի հայ բնակչության կոտորած, որն ուղեկցվում էր հայերի դաժան սպանություններով, խոշտանգումներով, բռնաբարություններով, համատարած կողոպուտով ու զանգվա-

ծային տեղահանությամբ⁹: Փաստորեն իրականացվում էր հայ ազգաբնակչության ցեղասպանություն:

Սումգայիթում իրականացված հայերի սպանող չարժանացավ համարժեք քաղաքական ու իրավական գնահատականի և, ըստ էության, XX դ. վերջերի այդ եղեռնի կազմակերպիչներն ու իրագործողներն անպատիժ մնացին: Դրանով սումգայիթյան ջարդերն ադրբեջանաբնակ հայերի նկատմամբ հալածանքների ու բռնի տեղահանման նոր ալիքների ազդակ հանդիսացան: Ադրբեջանում հակահայկական քարոզչության և տիրող անպատժելիության մթնոլորտում 1988 թ. գարնանից 1990 թ. ավելի լայն ծավալներ ստացան հայերի նկատմամբ բռնությունները: Լուրջ սպառնալիքի տակ դրվեց տեղի հայ ազգաբնակչության ֆիզիկական գոյությունը: Կիրովաբադից (այժմ Գյանջա), Մինգեչաուրից, Շամխորից, Խանլարից, Դաշքեսանից, Բաքվից և հայաշատ այլ վայրերից հայ բնակչությունը զանգվածաբար արտաքսվեց: Ընդ որում՝ բռնի տեղահանումն ամենուր ուղեկցվում էր սպանություններով, խոշտանգումներով և ունեցվածքի թալանով:

Սակայն այս ամենը չընկճեց հայ ժողովրդին, ընդհակառակը՝ նրան ավելի համախմբեց: ԼՂԻՄ-ում և Հայաստանում նոր թափով վերսկսվեցին բողոքի բազմահազարանոց ցույցերը: Հայ ժողովուրդը ԽՍՀՄ ղեկավարությունից պահանջում էր Արցախի հիմնահարցի արդարացի լուծում, սումգայիթյան եղեռնագործների պատիժ, կատարվա-

⁹ Улубабян, Золян, Аршакян. 1989, 20; Бабанов, Воеводский. 1992, 9-10.

ծի քաղաքական գնահատական: Թեև կենտրոնն անդրդվելի էր, ժողովրդի ճնշման ներքո 1988 թ. հունիսի 15-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանն ընդառաջ գնալով ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի դիմումին՝ համաձայնություն տվեց մարզը Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտնելուն և այդ հարցը քննելու ու դրականորեն լուծելու խնդրանքով դիմեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին: Միաժամանակ, հանրապետության խորհրդարանը Սումգայիթում կատարված ոճրագործությունները դատապարտող որոշում ընդունեց¹⁰: Սակայն միութենական բարձրագույն մարմինը՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը, մերժեց Հայաստանի Գերագույն խորհրդի վերոնշյալ խնդրանքը¹¹:

Այսպիսով, Ղարաբաղը և Հայաստանը ԽՍՀՄ-ում դարձան այն տարածքները, որտեղ, առաջին անգամ, խորհրդային իշխանության տեղական բարձրագույն մարմինները (Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Հայաստանի Գերագույն խորհուրդները) որոշումներ ընդունեցին ներքևից՝ ժողովրդի կամքով և ոչ թե վերևից իջեցված հրահանգներով: Շարժման ողջ ընթացքում այդ խորհուրդների կայացած գրեթե բոլոր որոշումները ժողովրդի կամքի արտահայտությունն էին: Դրանք 1915 թ. ցեղասպանությունը դատապարտելու, 1918 թ. մայիսի 28-ը որպես հայկական պետականության վերականգնման օր և Հայաստանի Հանրապետության եռագույն դրոշը որպես ազգային խորհրդանիշ ճանաչելու, հայ զինակոչիկների Հայաստանում ծառայութ-

¹⁰ «Սովետական Հայաստան». 1988, 16 հունիսի:

¹¹ «Սովետական Հայաստան». 1988, 20 հուլիսի:

յան մասին էին և այլն¹²: Այս ամենը քաղաքական առումով թերևս Հայաստանի ժողովրդավարական շարժման նշանակալից նվաճումներից էր, ինչը, անշուշտ, հայ-հասարակական քաղաքական մտքի զարգացման արգասիքն էր: Վերջինիս դրսևորումներից էր նաև՝ 1988 թ. մայիսին համագլխին շարժման ղեկավարումը ստանձնած Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի կողմից շարժման գաղափարախոսության աստիճանական փոփոխումը: Եթե սկզբնական շրջանում Արցախյան շարժումն ուներ զուտ ազգային բնույթ, ուղղված էր կոմունիստական վարչակարգի դեմ և Ղարաբաղի հայության ինքնորոշման իրավունքի կենսագործումն իրագործելի էր թվում ԽՍՀՄ օրենսդրության շրջանակներում, ապա իրադարձությունների հետագա զարգացման թելադրանքով այն դուրս բերվեց պատմական իրավունքի և պահանջատիրական հարթությունից՝ դառնալով ժողովրդավարության մաս կազմող ինքնորոշման իրավունքի քաղաքական հարց: Դրան զուգընթաց՝ օրակարգում դրվեցին ամենալայն ժողովրդավարական խնդիրներ՝ առաջին տեղում պահելով Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի լուծումը¹³: Այսպիսով՝ Արցախյան շարժումն աստիճանաբար ազգայինից վերաձվեց ազգային-ժողովրդավարականի:

1988 թ. դեկտեմբերի 7-ին Հայաստանում տեղի ունեցած ահավոր երկրաշարժն անգամ հայ ժողովրդին հետ չկանգնեցրեց Արցախյան շարժումից: Սակայն ԽՍՀՄ ղե-

¹² Ազիզբեկյան. 1992, 27-28:

¹³ Սարգսյան. 2015, 16-17:

կավար Մ. Գորբաչովը ոչ միայն դատապարտեց Արցախյան շարժումը, այլև նրա թողնվածությամբ 1988 թ. դեկտեմբեր և 1989 թ. հունվար ամիսներին ձերբակալվեցին ու բանտարկվեցին Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի բոլոր տասնմեկ անդամներն ու շարժման մի քանի այլ ակտիվիստներ: Բայց համաժողովրդական շարժումը չթուլացավ: Չնայած գործող հատուկ դրությանն ու պարետային ժամին՝ Հայաստանում նոր թափով շարունակվեցին բողոքի բազմահազարանոց ցույցերն ու հանրահավաքները, գործադուլները, հացադուլներն ու նստացույցերը: Միութենական իշխանություններից ժողովուրդը պահանջում էր ազատ արձակել Ղարաբաղյան շարժման ղեկավարներին և օրինականության ու ճշմարտության սահմաններում լուծել Արցախի խնդիրը: 1989 թ. ապրիլ-մայիսին Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի անդամներն ազատ արձակվեցին և վերստին ստանձնեցին ժողովրդական շարժման ղեկավարումը: Նկատի առնելով ժողովրդական զանգվածների քաղաքական մեծ ակտիվությունը՝ կոմիտեն ընդլայնեց շարժման ծրագիրը՝ ընդգրկելով հայ ժողովրդին հուզող մի շարք կարևոր խնդիրներ: Դրանք էին՝ հանրապետության ինքնիշխանության խորացումը (հետագայում նաև անկախ պետականության հաստատումը), քաղաքական ու տնտեսական կառուցվածքների համակարգային փոփոխությունները, ժողովրդավարության հաստատումը, կենսոլորտի բարելավումը, պատմական անցյալի վերագնահատումը, հայոց լեզվի ու հայկական դպրոցների զարգացումը և այլն: Ղարաբաղի հարցի հետ մեկտեղ հիմնականում այդ

խնդիրների իրագործմանն էր ուղղված Հայոց համազգային շարժում (ՀՀՇ) կազմակերպության գործունեությունը, որի հիմնադիր համագումարը տեղի ունեցավ 1989 թ. նոյեմբերին: ՀՀՇ-ն փաստորեն իր վրա վերցրեց ժողովրդական լայն զանգվածների շարժումը գլխավորելու, հասարակության մեջ արմատավորված կոմունիստական կարծրացած գաղափարախոսության կապանքներից ազատվելու, տարածված ավանդական պատկերացումները հաղթահարելու, հին վարչակարգը տապալելու և անկախ հանրապետություն ստեղծելու կազմակերպական աշխատանքների իրականացումը¹⁴:

Վերոնշյալը վկայում էր ազգային-ժողովրդավարական արժեքների վերաիմաստավորմանը նպատակամիտված հայ հասարակական-քաղաքական մտքի էվոլյուցիայի ակնբախ դրսևորման մասին, ինչը պայմանավորված էր հայ ժողովրդի ազգային զարթոնքով:

Նման զարգացումներն առկա էին նաև Լեռնային Ղարաբաղում: 1989 թ. օգոստոսի 16-ին Ստեփանակերտում գումարվեց ԼՂԻՄ ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը, որը, շեշտելով ապօրինաբար վերացված կուսակցության մարզկոմը և մարզխորհուրդն ընտրությունների միջոցով վերականգնելու անհրաժեշտությունը, որոշեց մինչ այդ մարզի կառավարումը հանձնարարել իր կողմից ընտրված ժամանակավոր բարձրագույն մարմնին՝ Ազգային խորհրդին: Այն 1989 թ. նոյեմբերի 29-ին դիմեց Հայաստանի Գերագույն խորհրդին՝ արագացնելու

¹⁴ Հայոց պատմություն, հատոր IV, գիրք երկրորդ. 2016, 188:

մարզը մայր հայրենիքին միավորելու գործընթացը¹⁵: 1989 թ. նոյեմբերի 30-ին հրավիրվեց ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան՝ Լեռնային Ղարաբաղի ազգային խորհրդի անդամների մասնակցությամբ: Դեկտեմբերի 1-ին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ազգային խորհուրդը համատեղ որոշում ընդունեցին Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին¹⁶: Սակայն դա գործնականում այդպես էլ չիրականացվեց: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունն այն որակեց իբրև երկրի Սամանադրությանը հակասող¹⁷:

Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը և հայոց անկախ պետականությունների հռչակումը

1990 թ. հայ հասարակական-քաղաքական միտքը հիմնականում նպատակաուղղվեց հայ ժողովրդի երազանքի՝ անկախ պետականության վերականգնման իրագործմանը, ինչը հանգեցրեց Հայաստանի քաղաքական կյանքի արմատական և շրջադարձային փոփոխությունների: Վերջիններս սկզբնավորվեցին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի 1990 թ. մայիսի 20-ին և հունիսի 3-ին կայացած ընտրություններով: Ավելի քան 70 տարիների ընթացքում հանրապետությունում առաջին անգամ անցկացվեցին ժողովրդավարական, այլընտրանքային ընտրություններ, որոնց մասնակցեց

¹⁵ Ուլուբաբյան. 1997, 125-126:

¹⁶ «Խորհրդային Հայաստան». 1989, 3 դեկտեմբերի:

¹⁷ «Խորհրդային Հայաստան». 1990, 13 հունվարի:

նան Արցախի հայ բնակչությունը: ՀՀ առաջադրած և նրա կողմից պաշտպանվող թեկնածուների ճնշող մեծամասնությունը, այդ թվում նաև Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի գրեթե բոլոր անդամներն ընտրվեցին հանրապետության Գերագույն խորհրդի կազմում¹⁸: Պատգամավոր ընտրվեցին նաև մի շարք նախկին քաղաքատարկալներ, ինչպես նաև 11 հոգի Արցախից¹⁹: Թեև խորհրդարանում կոմունիստները թվական գերակշռություն ունեին, հիմնականում ՀՀ-ական պատգամավորների ազդեցության ներքո հենց սկզբից տարանջատվեցին և չկարողացան մեծամասնություն ապահովել: Դրա հետևանքով Հայոց Համագգային շարժումը ՀՀ նորընտիր Գերագույն խորհրդում գերիշխող դիրք գրավեց: Արդյունքում, ՀՀ ներկայացուցիչներն ու Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի այլ անդամներ աստիճանաբար զբաղեցրին հանրապետության օրենսդիր և գործադիր մարմինների գրեթե բոլոր կարևորագույն պաշտոնները: Դրանով իսկ Հայաստանում վերջ դրվեց կոմունիստական կուսակցության 70-ամյա մենատիրությանը և իշխանությունն անցավ ՀՀ-ին:

Հայաստանի նորընտիր իշխանությունները ձեռնամուխ եղան անկախ պետականության կերտմանը: 1990 թ. օգոստոսի 23-ին հանրապետության Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանը հանգամանալի քննարկումներից հետո ընդունեց «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին», որով հանրապետության խորհրդարանը հռչակեց ան-

¹⁸ Ազիզբեկյան. 1992, 69:

¹⁹ Հայոց պատմություն, հատոր IV, գիրք երկրորդ. 2016, 205:

կախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը²⁰: Այդ պատմական փաստաթղթի ընդունումը հայ հասարակական-քաղաքական հավաքական մտքի վերընթացի վառ դրսևորում էր:

Հռչակագրի ընդունմամբ հայ ժողովրդի կյանքում պատմական նոր ժամանակաշրջանի սկիզբը դրվեց՝ կապված հայոց անկախ պետականության հաստատման հետ: Նախևառաջ ՀՀ իշխանությունները ձեռնամուխ եղան հանրապետության տնտեսակարգի արմատական փոփոխությանը նպատակաուղղված լայն վերափոխումների իրականացմանը²¹: Դրան զուգընթաց քայլեր ձեռնարկվեցին նաև հասարակության ժողովրդավարացման ուղղությամբ: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը 1990 թ. նոյեմբերի 5-ին որոշում ընդունեց հանրապետության պետական մարմինները, ձեռնարկությունները, հիմնարկները, կազմակերպությունները, ուսումնական հաստատությունները և զինվորական ստորաբաժանումները ապաքաղաքականացնելու վերաբերյալ²²: 1991 թ. փետրվարի 26-ին խորհրդարանն ընդունեց «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքը²³, որով հանրապետությունում ստեղծվեց բազմակուսակցական համակարգ: Երկարամյա ընդմիջումից հետո հայրենիքում վերստին գործելու իրավունք ստացան ազգային ավանդական Հայ Հեղափոխական Դաշնակցութ-

²⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն». 1991, 23 օգոստոսի:

²¹ Հայոց պատմություն, հատոր IV, գիրք երկրորդ. 2016, 210-213:

²² «Հայաստանի Հանրապետություն». 1991, 20 հուլիսի:

²³ «Հայաստանի Հանրապետություն». 1991, 20 հուլիսի:

յուն (ՀՅԴ), Սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան (ՍԴՀԿ) և Ռամկավար Ազատական (ՌԱԿ) կուսակցությունները: Հանրապետությունում 1991 թ. ընթացքում գրանցվեց 20 կուսակցություն²⁴, որոնց թվում՝ Հայաստանի հանրապետական, ցեղապաշտական, կոմունիստական, դեմոկրատական կուսակցությունները, Սահմանադրական իրավունք միությունը (ՍԻՄ), Ազգային ինքնորոշում միավորումը (ԱԻՄ) և այլն: Այդ կուսակցությունների մեծ մասի կազմավորումը հիմնականում կապված էր Արցախյան շարժման ծավալման հետ: Կուսակցություններին և հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններին իրավունք տրվեց օրենքի սահմաններում ազատորեն արտահայտելու իրենց կարծիքը: Թեև նոր գրանցված կուսակցությունները տարբեր խնդիրներ ու նպատակներ էին հետապնդում, ակտիվորեն ներգրավվեցին անկախ պետականության հաստատման գործընթացում: Դա զգալիորեն նպաստեց հայ հասարակական-քաղաքական մտքի հետագա զարգացմանը: Քայլեր ձեռնարկվեցին նաև կուսակցությունների գործունեության համար հավասար պայմաններ ստեղծելու ուղղությամբ²⁵:

1991 թ. սեպտեմբերին 21-ին Հայաստանում անցկացվեց ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու վերաբերյալ հանրաքվե, որի ընթացքում հանրապետության բնակչության ճնշող մեծամասնությունը «այո» ասաց անկախությանը: Սեպտեմբերի 23-ին հանրապետության Գերագույն խորհուրդը Հայաս-

²⁴ Հայոց պատմություն, հատոր IV, գիրք երկրորդ. 2016, 213:

²⁵ «Երեկոյան Երևան». 1991, 19 ապրիլի:

տանը հռչակեց անկախ պետություն ²⁶:

Արցախյան ազատամարտի տվյալ փուլում Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի տիրապետությունից ազատագրվելու և մայր Հայաստանի հետ վերամիավորվելու համար սկսված պայքարն ավարտվեց 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ստեփանակերտում ժողովրդական պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների բոլոր մակարդակների պատգամավորների մասնակցությամբ կայացած համատեղ նիստում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումով ²⁷:

Այսպիսով՝ հայ հասարակական-քաղաքական մտքի էվոլյուցիան կարևոր դեր խաղաց հայոց երկու անկախ պետությունների հռչակման գործում:

Եզրակացություններ

1980-ականների կեսերին ԽՍՀՄ-ում հռչակված «վերակառուցման» քաղաքականությունը կրելով կիսատպառաքնույթ, ոչ միայն չծառայեց իր նպատակին, այլև հանգեցրեց Խորհրդային Միության փլուզման գործընթացի արագացմանը: Այն բախտորոշ նշանակություն ունեցավ երկրում ապրող բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի համար: Այդ ժամանակաշրջանն առաջին հերթին նշանավորվեց արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի նոր փուլով, ինչը պայմանավորված էր սկզբնա-

²⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն». 1991, 24 սեպտեմբերի:

²⁷ «Հայաստանի Հանրապետություն». 1991, 3 սեպտեմբերի:

կան շրջանում «վերակառուցման» քաղաքականության նկատմամբ հայ ժողովրդի ունեցած մեծ հավատով: Դա հանգեցրեց Արցախյան համաժողովրդական շարժման ծավալմանը: Թեև դեպքերի հետագա զարգացման ընթացքը շուտով առաջացրեց հայ ժողովրդի խոր հիասթափությունը թերարժեք «վերակառուցման» քաղաքականության նկատմամբ, սակայն ոչ միայն թևաթափ չարեց իրենց ազգային իղձերից մեկի իրականացման համար պայքարի դուրս եկած ժողովրդական զանգվածներին, այլև, ընդհակառակը, նոր թափ հաղորդեց շարժմանը: Վերջինս խթանեց հայ հասարակական-քաղաքական մտքի առաջընթացը: Այն դրսևորվեց հայ ժողովրդի միասնականությամբ, ժողովրդավարական գործընթացների խորացմամբ ու համապատասխան հասարակական կառույցների և կազմակերպությունների ստեղծմամբ, լայն հանրության շրջանում ազգային-ժողովրդավարական արժեքների վերափմաստավորմամբ ու արմատավորմամբ, ազգային, քաղաքական նպատակների առաջադրմամբ, ազգային անկախ պետականության վերականգնման նպատակաուղղվածությամբ: Այս ամենը հանգեցրեց Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքի արմատական և շրջադարձային փոփոխությունների, որոնք հնարավորություն ընձեռեցին ձեռնամուխ լինելու հայոց երկու անկախ պետությունների հռչակմանը:

Այսպիսով՝ 1988-1991 թթ. Արցախյան շարժման արդյունքում հայ հասարակական-քաղաքական միտքը, թևակոխելով որակական նոր փուլ, նպաստեց 1991 թ. Հայաստա-

նի և Լեոնային Ղարաբաղի անկախ պետությունների հռչակմանը, ինչով հայ ժողովրդի կյանքում պատմական նոր ժամանակաշրջանի սկիզբը դրվեց:

Գրականություն/References/Литература

1. **Ազիզբեկյան Ռ.** 2005, Արցախյան շարժման սկզբնավորումն ու ծավալումը (1988 թ. փետրվար-նոյեմբեր), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, № 2 (613), էջ 43-44:
Azizbekyan R. 2005, The beginning and development of the Artsakh movement (1988). February-November, "Bulletin of Social Sciences", Yerevan, № 2 (613), pp. 43-44.
2. **Ազիզբեկյան Ռ.** 1992, Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 108 էջ:
Azizbekyan R. 1992, Armenia from Restoration to Independence, Yerevan, ed. Armenian Academy of Sciences, 108 p.
3. «Երեկոյան Երևան» օրաթերթ 1991, ապրիլի 19:
Newspaper "Yerekoyan Yerevan" 1991, April 19.
4. «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթ 1989, դեկտեմբերի 3, 1990, հունվարի 13, 1990, հունվարի 17:
Newspaper "Khorhrdayin Hayastan" 1989, December 3, 1990, January 13, 1990, January 17.
5. **Կապուտիկյան Ս.** 1997, Էջեր փակ գրողներից, Երևան, «Ապոլոն», 688 էջ:
Kaputikyan S. 1997, Pages from closed boxes, Yerevan, "Apollo", 688 p.
6. «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ 1991,

հուլիսի 20, օգոստոսի 23, սեպտեմբերի 3, սեպտեմբերի 24, 2005, մարտի 1:

Newspaper "Hayastani Hanrapetutyun" 1991, July 20, August 23, September 3, September 24, 2005, March 1.

7. Հայոց պատմություն. հտ. IV, գիրք երկրորդ, նորագույն ժամանակաշրջան (1945-1991 թթ.), 2016, Երևան, «Զանգակ», 700 էջ:

The history of Armenia. Volume IV, Book Two, the modern period (1945-1991), 2016, Yerevan, "Zangak", 700 p.

8. **Մովսիսյան Վ.** 2001, Հողի ճակատագրով. մտորումներ տքնության, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», հրատ., 286 էջ:

Movsisyan V. 2001, With the fate of the Earth. Reflections on work, Yerevan, "Gitutyun" of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, 286 p.

9. **Սարգսյան Ա.** 2015, Հայաստանի նորագույն պատմության ուրացումն ու կեղծումը (1988-1998 թթ.), Երևան, «Վան Արյան», 103 էջ:

Sargsyan A. 2015, Denial and falsification of the modern history of Armenia (1988-1998), Yerevan, "Van Arya", 103 p.

10. **Սարգսյան Ֆ.** 2001, Կյանքի դասեր (հուշեր), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», հրատ., 289 էջ:

Sargsyan F. 2001, Life lessons (memoirs), Yerevan, "Gitutyun" of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, 289 p.

11. «Սովետական Ղարաբաղ» օրաթերթ 1988, փետրվարի 21:

Newspaper "Sovetakan Kharabagh" 1988, February 21.

12. «Սովետական Հայաստան» օրաթերթ 1988, հունիսի 16,

հուլիսի 20:

Newspaper "Sovetakan Hayastan" 1988, June 16, July 20.

13. **Ուլուբաբյան Բ.** 1997, Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Երևան, 852 էջ:
Ulubabyan B. 1997, Chronicle of the Artsakh struggle for Existence, Yerevan, without /ed., 852 p.
14. **Бабанов И., Воеводский К.** 1992, Карабахский кризис, Санкт-Петербург, 62 с.
Babanov I., Voevodsky K. 1992, Karabakh Crisis, St. Petersburg, unpublished, 62 p.
15. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 1985, 23 апреля 1985 г., Москва, "Политиздат", 30 с.
Materials of the Plenum of the Central Committee of the CPSU 1985, April 23, 1985, Moscow, "Politizdat", 30 p.
16. Нагорный Карабах. Историческая справка 1988, Ереван, изд. АН Армянской ССР, 96 с.
Nagorno-Karabakh. Historical Background 1988, Yerevan, ed. of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 96 p.
17. Нагорно-Карабахская республика. Путь к вершинам 2001, Степанакерт, изд. МИД НКР, 221 с.
The Nagorno-Karabakh Republic. The Way to the Top 2001, Stepanakert, NKR MFA Publishing House, 221 p.
18. **Улубабян Г., Золян С. Аршакян А.** 1989, Сумгаит... Геноцид... Гластность?, Ереван, "Знание", 63 с.
Ulubabyan G., Zolyan S., Arshakyan A. 1989, Sumgayit...Genocide... Publicity?, Yerevan, "Znanie", 63 p.

Рубен Л. Азизбемян, *Институт истории НАН РА, к.и.н,*
доцент, Эволюция армянской общественно-политической
мысли (1988-1991)

Резюме

Одним из ключевых исторических этапов развития армянской общественно-политической мысли стал период со второй половины 80-х до начала 90-х XX в., когда провозглашенная в 1985 году политика «перестройки» привела к росту движения карабахских армян за свержение азербайджанского господства. Первые годы перестройки в Армении ознаменовались началом народного движения за улучшение экологической ситуации. Однако с возобновлением борьбы карабахских армян за право на самоопределение главной целью общественного движения в Армении стало справедливое решение Карабахского вопроса, отражавшего национальные стремления армянского народа. Арцахское движение серьезно повлияло на развитие армянской общественно-политической мысли, постепенно придавая ей новые черты. Это способствовало углублению национально-демократических процессов и выдвижению национально-политических целей, что привело к существенным изменениям в социально-экономической и общественно-политической жизни Армении. Итогом стало провозглашение двух независимых армянских государств – Республики Армения и Республики Нагорного Карабаха, что ознаменовало начало нового исторического этапа в жизни армянского народа.

Ключевые слова: армянская общественно-политическая мысль, перестройка, Арцахское движение, Армения, Нагорный Карабах, национально-освободительное движение, национально-демократические ценности, независимая государственность.

Ruben L. Azizbekyan, *Institute of History of the NAS RA, Ph.D in History, Assoc. Professor, Evolution of Armenian Socio-Political Thought (1988-1991)*

Summary

The period since the second half of the 1980-s to the early 1990-s represents one of the significant historical stages of the development of Armenian social and political thought, when the policy of “Perestroika,” declared in 1985, led to the growth of the Karabakh Armenians’ movement to overthrow the Azerbaijanian hegemony. In Armenia, the first years of Perestroika in the USSR manifested as a national movement aimed at addressing the worsening environmental situation. However, as a new stage in the Karabakh Armenians’ struggle for the right to self-determination began, the pursuit of a fair resolution to the Karabakh issue became the main goal of the expanding national struggle in Armenia, reflecting one of the core aspirations of the Armenian people. The Artsakh movement significantly stimulated the development of the Armenian social and political thought, gradually imparting new characteristics to it. This process deepened national-democratic developments and advanced national-political objectives, contributing to profound changes in the socio-economic and

political life of Armenia. This resulted in the proclamation of two independent Armenian states – of the Republic of Armenia and of the Republic of the Mountainous Karabakh – marking the beginning of a new historical period in the life of the Armenian nation.

Key words: Armenian socio-political thought, Perestroika, Artsakh movement, Armenia, Mountainous Karabakh, national liberation movement, national democratic values, independent statehood.